

מבוא

בעשורים האחרונים התחוללו תמורות מהפכניות במעמדן הפוליטי והצבאי של קהילות דתיות ואתניות רבות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, לעתים מבירא עמיקתא של נחיתות לאיגרא רמא של עליונות. קהילות שהיו דחויים ומקופחות במשך דורות עלו לשלטון או חיזקו את מעמדן הפוליטי במדינותיהן, תוך מאבקים צבאיים, כגון: שיעים בעיראק, לבנון ותימן; כורדים בעיראק ובסוריה, נוצרים ואנימיסטים בדרום סודאן וברברים בצפון אפריקה, בעוד עלווים בסוריה ממשיכים להחזיק בכוח בשלטון מאז שנות ה־60 של המאה הקודמת. תמורות משמעותיות אלו פעלו לראשונה זה תקופה ארוכה לשינוי הצביון הערבי-מוסלמי-סוני של חלקים חשובים במרחב.

אכן, קהילות ערביות סוניות – אשר במשך מאות שנים היו דומיננטיות באזור – איבדו מהשפעתן או נושלו מן השלטון, כגון: סונים בעיראק, סוריה, לבנון וחלקים מפלסטין ותימן. בתווך, מצויות קהילות נוצריות בלבנון, מצרים, עיראק והרשות הפלסטינית שנפגעו, ואולצו בחלקן להגר לחו"ל. אולם חלקים מהן השתלבו בחברה ובפוליטיקה של מדינות אלה, כמו שעשו גם דרוזים וצ'רקסים בירדן, סוריה וישראל.

במקביל ובאופן ייחודי, בישראל/פלסטין נמשך התהליך הדרמטי של הפיכת המיעוט הדתי-אתני היהודי לרוב שליט, אגב הדרה של קהילת הרוב-לשעבר, הערבית מוסלמית סונית, לאחר מלחמות 1948 ו-1967. תמורות פוליטיות רבות מאופיינות עדיין בסכסוכים צבאיים ובהקזת דם בין קבוצות דתיות ואתניות באזור. הללו גבו בעשורים האחרונים מיליוני קורבנות, פי עשרה מכל מלחמות ערב-ישראל מאז 1948.

חיבור זה יסקור ויבחן את ההתפתחויות העיקריות שחלו במעמד הקהילות הדתיות הלא-מוסלמיות-סוניות והאתניות-לא-ערביות במזרח התיכון, בייחוד באזור הסהר הפורה וצפון אפריקה בעשורים האחרונים; ואת היחסים ההדדיים ביניהן ובין הקהילות הסוניות-ערביות בארצות אלה. לפיכך, יתחקה חיבור זה הן אחר מגמות של דירקיום, השלמה ואינטגרציה והן אחר מגמות של חיכוכים וסכסוכים בין קהילות דתיות ואתניות במזרח התיכון.

ספרים ומאמרים רבים פורסמו בעברית ובשפות אחרות על עדות, קהילות ומיעוטים אתניים ודתיים במזרח התיכון ובצפון אפריקה, ובכלל זה חיבורים שלי. ברם, מרבית הפרסומים אינם מעודכנים ואינם דנים בצורה אינטגרטיבית-אזורית והשוואתית בטרנספורמציה הקריטית של קהילות דתיות ואתניות לא-מוסלמיות-סוניות או/ולא-ערביות, מנחיתות לעליונות פוליטית וצבאית, כגון; שיעים בעיראק, לבנון ותימן בסיוע איראן; כורדים בעיראק וסוריה בזיקה לאחיהם בתורכיה; העלווים בסוריה בסיוע איראן ורוסיה, והקהילה היהודית בישראל על רקע הסכסוך הערבי-יהודי והאיום של הסהר השיעי בהנהגת טהרן.

חיבור זה ידון בפירוט בהתפתחויות משמעותיות אלה וגם בסוגיות רלוונטיות אחרות, כגון: מעמד הקהילות הנוצריות, הדרוזיות, צ'רקסיות, תורכמניות, אשוריות ויזידיות בארצות שונות באזור. הספר מבוסס על מחקר במקורות ערביים, עבריים ואירופיים, ועל מחקרים של חוקרים ישראלים ואחרים.

אני מודה לד"ר יוסרי חיזראן שסייע לי באיסוף חומר ולשירה גרוס שהקלידה את כתב היד של הספר.

גורמים לריבוי הקהילות

לפני שנסקור את הרקע ההיסטורי לתהליכים והתפתחויות אלו, מן הראוי לציין בקצרה את הגורמים לריבוי מספר הקהילות, עדות וכתות דתיות ואתניות באזור. כידוע, אזור זה הוא ערש של

ציוויליזציות עתיקות, אשר הותירו בו קבוצות אתניות כגון קופטים, ברברים, אשורים, ארמים וכורדים. במקביל, הופיעו בו הדתות המונותאיסטיות – יהדות, נצרות ואסלאם, על הפלגים הרבים שלהן והמקומות הקדושים לכל פלג, שהביאו מאמינים רבים לחיות בקרבתם לאורך הזמן. הממלכות המוסלמיות ששלטו באזור מאז המאה ה-7, העניקו בדרך כלל אוטונומיה עדתית לקהילות היהודיות והנוצריות ואפשרו בכך את המשך קיומן. גם מעצמות אירופה (רוסיה, צרפת, בריטניה ועוד) תרמו לכך בעיקר במאות השנים האחרונות באמצעות סיוע דיפלומטי, כלכלי, תרבותי וצבאי, אך הן גם עודדו סכסוכים בין-עדתיים באזור.

במשך מאות שנים שררו סכסוכים גם בין פלגי האסלאם, ביחוד בין סונים ושיעים, וגם בין סונים ועדות הטרודוקסיות, כגון עלוים ודרוזים. הללו הצליחו לשרוד הודות לסולידריות עדתית והתבצרות באזורים הרריים. במקביל, שלטונות מוסלמיים-סוניים עודדו בתקופות שונות קבוצות מוסלמיות אתניות לא-ערביות להתיישב באזור, כגון: צ'רקסים וצ'צ'נים מהקוקוז; בוסנים ואלבנים מהבלקן ועוד. קבוצות קטנות אלה הסתערו ברובן במשך הזמן והתמזגו בקהילות הסוניות הערביות. מאידך גיסא, קהילות מוסלמיות לא-ערביות אחרות שמרו על זהותן האתנית וחלקן אף חתרו להגדרה לאומית, בעיקר הכורדים בעיראק ובסוריה, נוצרים ואנימיסטים בדרום סודאן, וברברים בצפון אפריקה.

כדי להתחקות אחרי מגמות ותמורות אלה מן הראוי לסקור בקצרה את הרקע ההיסטורי וההתפתחויות העיקריות במעמד הפוליטי והחברתי של הקהילות האתניות והדתיות באזור לאחר הכיבוש הערבי-מוסלמי במאה ה-7. במשך מאות בשנים ועד לימינו, הייתה ונתרה רוב האוכלוסייה במזרח התיכון וצפון אפריקה – מוסלמית סונית בדתה (קרוב ל-400 מיליון מתוך כ-1.5 מיליארד מוסלמים בעולם), וערבית בלשונה ובתרבותה. השלטון במשך תקופות ארוכות היה מוסלמי-סוני בהנהגת שושלות ערביות ולא-ערביות.

אכן, קהילות אתניות מוסלמיות-סוניות לא-ערביות באזור – כורדים, תורכים, ברברים, צ'רקסים ואלבנים, נעשו חלק חשוב

בקהילה הפוליטית המוסלמית – "האומה" הסונית – ואף הנהיגו חלקים גדולים מעולם האסלאם בתקופות שונות, כגון: שושלות סלג'וקיות, תורכיות, פאטימיות, ממלוכיות, ברבריות ועות'מאניות. כך למשל האימפריה העות'מאנית-תורכית הגדולה וארוכת השנים ביותר בתולדות האסלאם הסוני, שלטה באזור המזרח התיכון כ-400 שנה (1516-1918) וכ-500 שנים באזורי הבלקן. היא הייתה מוקד לזהות דתית ופוליטית של מיליוני ערבים מוסלמים-סונים עד להופעת התנועה הלאומית-ערבית-חילונית בראשית המאה ה-20, והתפרקותה של האימפריה.

במקביל, בחצי האי ערב שלטו במשך שנים רבות שושלות מוסלמיות ערביות, כגון הסעודים-האבדים (מהמאה ה-18) וההאשמים, צאצאי משפחת הנביא מוחמד (מן המאה ה-10), ובכלל זה בערים הקדושות מכה ומדינה. שושלות אלה ומוסלמים ערבים בארצות דוברות ערבית המשיכו במשך דורות לראות עצמם כמוסלמים אותנטיים, הודות למקור הערבי של האסלאם, הקוראן והנביא מוחמד. מנגד, האסלאם השיעי (כ-15% מהאסלאם) משל בפרס במשך מאות שנים (החל מ-1501) ובעיראק הערבית במשך תקופות קצרות, וכן בחלקים מלבנון והמפרץ הפרסי/ערבי, כאשר המניע הדתי שלו (נוסף לשיקול האסטרטגי) היה גישה לאתרים הקדושים לשיעה בנג'ף ובכרבלא שבדרום עיראק.

בתקופות שונות, ובייחוד בעת החדשה, התפתחו סכסוכים בין מוסלמים-סונים ומוסלמים-הטרודוקסים למיניהם – ערבים בלשונם ותרבותם – שיעים, עלווים ודרוזים; וכן מתיחויות וסכסוכים בין מוסלמים-ערבים ולא-ערבים (כמו תורכים, פרסים, ברברים וכורדים) על רקע עליית תנועות לאומיות והקמת מדינות מוסלמיות-ערביות ולא-ערביות באזור.

בעיראק ובלבנון למשל התגוררו במשך שנים רבות קהילות שיעיות גדולות (כיום כ-50% ו-40% בהתאמה) בסטאטוס פוליטי וחברתי-כלכלי נחות, ותוך אפליה והדרה מצד השלטון (ערבי-סוני בעיראק ומארוני-נוצרי בלבנון). אולם במקביל לסכסוכים, התפתחו במדינות אלה גם דיאלוגים ושיתופי פעולה בין הקהילות, ואף היו

תקופות של שילוב שיעים במפלגות, במוסדות הממשל ובכלכלה. אולם בעשורים האחרונים, הודות לנסיבות וגורמים פנימיים וחיצוניים נעשו השיעים דומיננטיים בעיראק (מ-2003) ובלבנון (לפני כן) ואף דחקו את הסונים מעמדות שלטוניות.

בסוריה, המיעוט העלווי (12% מהאוכלוסייה), בעל זיקה מסוימת לשיעה, נחשב בעיני הרוב הסוני לנחות ובזוי מבחינה דתית וחברתית במשך דורות. אך בתהליך מפותל וממושך, בעזרת מוביליות בצבא ובמפלגת הבעת' הצליחו קצינים מן העדה לתפוס את השלטון ב-1966, ולהדיר ממנו בכוח הנשק סונים רבים; אך גם תוך שיתוף פעולה של נוצרים (כ-10% מן התושבים) ודרוזים (4%). בתקופת האביב הערבי (מ-2011), דיכא המשטר העלווי מרידה סונית גדולה, באכזריות יוצאת דופן שתוצאותיה היו כחצי מיליון הרוגים, כ-11 מיליון פליטים ועקורים והרס עצום של ערים וכפרים.

ברומה לקהילות ערביות-מוסלמיות הטרורוקסיות, גם קהילות מוסלמיות לא-ערביות חוו תמורות משמעותיות במעמדן וביחסיהן עם השלטונות והאוכלוסיות בעלי זהות ערבית; ואלו כללו דיאלוגים פוליטיים וגם מאבקים אלימים. כך למשל, הכורדים (מוסלמים סונים ברובם) היו במשך דורות חלק אורגני מן הקהילה המוסלמית-סונית באזור, ואף מילאו תפקידים בכירים בשלטון (הדוגמה הבולטת ביותר היא של הסולטאן צלאח אל-דין אל-איובי הכורדי במצרים וסוריה במאה ה-12). אולם בעקבות צמיחת אידיאולוגיה לאומית-אתנית נטו יותר ויותר משכילים כורדים בעיראק ובסוריה (וגם בתורכיה ובאיראן) לממש הגדרה לאומית בעזרת בריטניה, אם כי כורדים מעטים יותר שהסתערבו העדיפו להשתלב בקהילות הערביות-סוניות. הכורדים בעיראק (4 מיליון, כ-20% מהתושבים) חתרו להשיג שלטון עצמי מראשית המאה ה-20 בשורה ארוכה של מרידות קשות נגד השלטונות הערביים (ובסיוע ישראל). השלטונות בכגדאד הציעו מדי פעם למורדים הכורדים הסכמים מדיניים, כולל אוטונומיה רחבה, אך ההצעות הללו לא מומשו; וב-1975 בתיאום עם איראן, דיכאה ממשלת עיראק ביד קשה את המרד הכורדי. היא המשיכה גם בשנים הבאות לבצע הרג והרס רב בכורדיסטאן, כולל שימוש בנשק כימי

(בחלבג'ה 1988) שגרם לאלפי הרוגים כורדים, כולל נשים וילדים, ולמספר גבוה של פליטים.

בעת מלחמת עיראק-כווית (1990-1991) הקימו הכורדים ממשל עצמי בבירת החבל הכורדי אירביל, בסיוע אסטרטגי ולוגיסטי של ארצות הברית. לאחר הכיבוש האמריקאי של עיראק ב-2003, ייסדו הכורדים "ממשלה אזורית" עצמאית למעשה, ובכך מימשו הישג היסטורי חשוב של קהילה לא-ערבית, בארץ ערבית. גם הכורדים בצפון סוריה (כ-2 מיליון, כ-10% מהתושבים) הקימו אזורים אוטונומיים; ואילו הכורדים בתורכיה (17 מיליון) ובאיראן (6 מיליון) חולמים-מצפים לניתוק האזורים הכורדיים ממדינות האם שלהם ולהקמת מדינת כל-כורדיסטאן.

יש להעריך כי הסיכויים לכך נמוכים מאוד, בעיקר בגלל התנגדות קשה של תורכיה ואיראן המשתפות פעולה בסוגיה זו. גם המגמה לניתוק האזור הכורדי מעיראק צפויה להיתקל בקשיים רבים, מחמת התנגדות עיראק ומדינות רבות נוספות, והיעדר מוצא לים לאזור זה. בכל מקרה, קיומה של ישות כורדית עצמאית למעשה בצפון עיראק (או במסגרת פדרציה עם עיראק) מהווה הישג היסטורי של קהילה אתנית בעולם הערבי, המכונה לפעמים "ישראל השנייה". יש לציין כי ישראל הייתה המדינה היחידה בעולם שתמכה בפומבי בעצמאות כורדיסטאן העיראקית.

קהילה אתנית-דתית לא-ערבית ולא-מוסלמית אחרת שהצליחה (גם בסיוע ישראלי) להשיג עצמאות (ב-2011) מסודאן המוסלמית-ערבית, היא זו של דרום סודאן, המורכבת ברובה מאנימיסטים ונוצרים (ועוד 18% מוסלמים) – סך הכול כ-12 מיליון תושבים. בהשוואה לכך, הארמנים-נוצרים זכו בעצמאות ב-1991 (כ-3 מיליון), לאחר שלטון סובייטי ממושך, ולפני כן סבלו ממעשי טבח קשים על ידי תורכיה. ארמניה העצמאית שולטת רק על חלק קטן מארמניה ההיסטורית וזוכה לתמיכה של רוסיה ואיראן.

לעומת זאת, מיעוט אתני-דתי קטן שנכשל בניסיון להקים ישות מדינית עצמאית בצפון עיראק היו האשורים-נסטוריאנים, שנשמכו לשווא על תמיכה בריטית. קהילה נוצרית לא-ערבית זו הובסה

ונפוצה בחלקה הגדול בטבח שעשה בהם הצבא העיראקי-מוסלמי ב-1933. בשנים האחרונות, על רקע הסכסוך בעיראק, דרשו נציגים אשורים להקים אזור אוטונומי באזור נינוה בצפון עיראק הסמוך למוצול ולאזורים כורדיים, אך ללא הועיל. מיעוטים נוצריים אחרים בעיראק נפגעו בשנים האחרונות, וכן היוזידים (חלקם כורדים), "עובדי השטן" בצפון המדינה.

מחדל היסטורי בולט של קהילה דתית-אתנית (אך מסתערבת) לממש עצמאות לאומית היה של המארונים בלבנון, אשר השיגו אוטונומיה רחבה בהר הלבנון בסוף המאה ה-19. אך במשך המאה ה-20, רוב המארונים-נוצרים-קתולים העדיפו לחלוק את השלטון והמשאבים של לבנון הגדולה (מ-1920) עם הקהילות הסוניות והשיעיות הקטנות יותר (דמוגרפית ופוליטית) ואימצו הגדרה לאומית ערבית-לבנונית ולא מארונית-נוצרית.

במרוצת השנים, ובעיקר לאחר מלחמת האזרחים בשנים 1975-1990, העדה המארונית הצטמצמה (מ-29% ל-21%), אם כי חלק ממנה ניסה לשווא לשלוט בלבנון ב-1982-1983 בסיוע ישראלי. בשנים האחרונות חבר חלק גדול ממנה, בראשות הנשיא המארוני מישל עאון, לקהילה השיעית (27% מן התושבים) שהפכה לגורם הדומיננטי בלבנון. העדה הסונית (27% מהתושבים) נחלשה בעקבות רצח ראש הממשלה רפיק חרירי (ב-2005) והפכה לאופוזיציה לברית השיעית-מארונית. בין הקהילות הדתיות האחרות בלבנון (בסך הכול 18%) הבולטות הן היוונים אורתודוקסים (7.5%), יוונים קתולים (כ-5%), והדרוזים (כ-6%), אשר משלו בהר הלבנון עד אמצע המאה ה-19. הללו פיתחו אוריינטציות פוליטיות שונות, אך שמרו בדרך כלל על הסטאטוס קוו במדינה. הקופטים-נוצרים במצרים, שהיו בעבר חלק מהנתועה הלאומית המצרית, נדחקו לקרן זווית ונרדפו על ידי מוסלמים קנאים.

מדינות ערביות כמצרים, ירדן, סעודיה ומדינות צפון אפריקה, המשיכו להיות מוסלמיות-סוניות באוכלוסייתן ובשלטונן, אך עם מיעוטים קטנים כגון קופטים במצרים, נוצרים בסוריה ופלסטין וצ'רקסים בירדן, אשר ברובם נטו להשתלב במדינותיהם. הקהילות

הכרבריות הסוניות אך לא-ערביות במרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב הסתערבו ברובן והשתלבו במדינות אלה, תוך מאבק על אוטונומיה תרבותית-לשונית.

היה זה רק המיעוט האתני-דתי היהודי בארץ ישראל/פלסטין המוסלמית-סונית אשר התעצם דמוגרפית, כלכלית ופוליטית-צבאית במהלך המאה ה-20. הוא הקים מדינה עצמאית בחלק מהארץ ב-1948 וכבש את כולה ב-1967, יחד עם המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים. בכך פגע ברגשות מוסלמים רבים – סונים ושיעים כאחד. מאידך גיסא, הקהילות היהודיות בארצות מוסלמיות-ערביות, רובן עתיקות יומין, נפגעו ואולצו להגר על ידי בני הרוב המוסלמי, במידה רבה בגלל התעצמות הישות היהודית-ציונית בארץ ישראל, והקמת מדינה יהודית על אדמה מוסלמית (מנקודת מבטם של מוסלמים רבים).

הישג היסטורי זה של התנועה היהודית-ציונית הוא יחיד במינו בהשוואה לקהילות המיעוט האתניות והדתיות במזרח התיכון בעת החדשה; זאת, גם הודות לתמיכה בינלאומית ומצד יהודי ארצות הברית בעיקר לאחר שואת יהודי אירופה. המיעוט היהודי הפך לאוכלוסיית רוב בישראל לאחר 1948, וזו כללה בתוכה מיעוטים יהודיים נרדפים מאירופה ומארצות ערב והאסלאם. אך תחת שלטון יהודי מצויה גם קהילה ערבית-מוסלמית-פלסטינית, שהפכה מרוב למיעוט בארצה עם זכויות אזרח שוות לכאורה אך לא למעשה; והחל מ-1967 נוספו עליה קהילות פלסטיניות מהגדה המערבית ורצועת עזה בסטאטוס פוליטי נחות ובתחושת קיפוח לאומי.

סיכום

פעילותה הענפה של ישראל בקרב קהילות לא-ערביות או-ו- לא-מוסלמיות, באפריקה ובמזרח התיכון, לא הניבה הישגים אסטרטגיים משמעותיים למרות הסיוע ההומניטרי הגדול שלה לחלק מקהילות אלו. הקהילות האתניות בדרום סודאן אמנם הקימו מדינה, גם בסיוע ישראלי, אך כפי שראינו זו ישות חלשה ומקוטבת בסכסוך דמים אכזרי. הכורדים אכזבו את ישראל במלחמות 1967 ו-1973, כאשר נמנעו מלרתק כוחות עיראקיים שהשתתפו במלחמות אלו. עדיין, אם ישתלבו בפדרציה של עיראק, עשויים אולי הכורדים למתן את העוינות לישראל של הממשלה השיעית ברובה. המארונים בלבנון תרמו לא מעט לגרירת ישראל למלחמת 1982, כאשר הם עצמם ערכו טבח במחנות הפליטים הפלסטינים סברא ושתילה והבאישו בכך את תדמית צה"ל. מארונים רבים תומכים בשנים האחרונות בברית עם חזבאללה השיעית והאנטי-ישראלית. גם דרוזים רבים בלבנון, בסוריה וברמת הגולן ממשיכים להסתייג מקשר עם ישראל ולהתנגד להקמת מדינת חיץ דרוזית בחסות ישראלית. רק הדרוזים בישראל, ברובם המכריע, נאמנים למדינה וקשרו בה את גורלם זה שנים, כגון בשירות חובה בצה"ל ובמשמר הגבול. אולם מלבד המשך הקיפוח של הדרוזים בתחומים אחרים, כגון תוכנית מתאר ובנייה, דרוזים ישראלים רבים מאוד התרעמו כאמור על אישור חוק הלאום בכנסת ביולי 2018 שמדיר אותם ממעמד של שוויון אזרחי מלא.

עם זאת, ממשלות ישראל, ללא הבדל הנהגה, העדיפו את הדרוזים על פני קהילות ערביות אחרות בישראל. לעומת זאת, הרוב המוסלמי ממשיך להיות מופלה בתחומים שונים, כגון חינוך,

בריאות, תחבורה ובנייה. אכן, ישראל היהודית אשר מורכבת מקהילות נרדפות ומקופחות רבות בעבר, נוקטת מדיניות של הדרה ופיצול של הקהילה הערבית במדינה. למרות כל זאת, מדינת ישראל מגלמת סיפור הצלחה ייחודי של קהילה אתנית-דתית, אשר התפתחה לקהילה לאומית יהודית-ישראלית משגשגת ובטוחה, למרות המתחים הבינלאומיים הקיימים עדיין.

הישג זה הוא מיוחד במינו בהשוואה לקהילות דתיות ואתניות אחרות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, שהגיעו להישגים פחותים באופן משמעותי. הקהילה המארונית-נוצרית הגדולה בלבנון שעמדה על סף הקמת בית לאומי, נאלצה לוותר על הגדרה עצמית-לאומית לטובת השתלבות במדינה ערבית-לבנונית. בהשוואה לכך הכורדים בעיראק, ובמידה פחותה בסוריה, הצליחו להקים ממשל עצמאי למחצה באזוריהם אך ייאצו כנראה להשתלב בממשלה פדרלית עיראקית (וסורית?). רק העדה העלווית (12%) הערבית-מוסלמית-הטרודוקסית הצליחה לתפוס בכוח צבאי את השלטון בסוריה ושולטת בה מאז 1966, אך עדיין לא הצליחה להקים קהילה לאומית ראויה לשמה, גם בגלל התנגדות חריפה של קהילת הרוב הערבית-סוניית. זו הודרה משלטון ממושך בסוריה, וחלקים ממנה דוכאו ונרדפו על ידי המשטר העלווי.

מאידך גיסא, קציני צבא של הקהילה הדרוזית הקטנה בסוריה (כ-4% מן התושבים), שהתחרו עם קצינים עלווים על תפיסת השלטון ב-1966, הובסו, והקהילה שלהם השתלבה בהדרגה בשלטון ובמדינה. הקהילה הדרוזית בלבנון (כ-7% מן האוכלוסייה), ששלטה בהר הלבנון במשך מאות שנים (עד למאה ה-19), נדחקה לשוליים והתמזגה במשך הזמן במדינה, למרות הקיטוב בין שני פלגיה.

גם הקהילות הברבריות-מוסלמיות-לא-ערביות בצפון אפריקה (במרוקו כ-40% ובאלג'יריה כ-20%) השתלבו במדינותיהן וזכו לאוטונומיה תרבותית ולשונית בלבד. זאת, למרות ניסיונות שלהן בתקופות שונות לתפוס את השלטון בכוח או להשיג הגדרה לאומית במסגרת פדרלית. כך באלג'יריה ב-1962 וב-2011; ובמרוקו ב-1971 וב-1972. אחר כך יזמו קצינים ברברים ניסיונות הפיכה; ב-2011

פרצו הפגנות של תנועת "האביב הברברי" בדרישה להכיר בזהות הלאומית-אתנית של הברברים.

לסיום, ניתן לומר כי ההגמוניה הפוליטית-תרבותית של האסלאם הערבי-סוני נמשכת בצפון אפריקה, במצרים, בסעודיה, במדינות המפרץ ובירדן. אולם ברוב מדינות הסהר הפורה הסתיימה או נדחקה הגמוניה זאת במרוצת העשורים האחרונים; בעיראק ובלבנון שולטים ערבים-שיעים; בעיראק ובסוריה הכורדים מתבצרים באזורים אוטונומיים; ואילו רק הקהילה היהודית הצליחה להקים מדינה לאומית משלה, אך בעלת יחסים מורכבים עם הקהילות המוסלמיות-ערביות, סוניות והטרודוקסיות, כאשר האתגר המרכזי שלה הם הפלסטינים המוסלמים בקרבה, בגדה המערבית וברצועת עזה.